

Buzás Gergely

11. századi vállköfejezet Monostorapátiból

2021

MÁTYÁS KIRÁLY MÚZEUM
VISEGRÁD

A monostorapáti plébániatemplom padlózatának 2004. évi felújítása során Illés Sándor plébános a templomhajó padlója alatti betöltésben egy faragott követ talált. A követ a taliándörögdi plébániaházban található téglagyűjteményben helyezték el, de mikor 2021-ben felmerült az igény egy kőtár létrehozására a monostorapáti plébánián, az almádi bencés monostor feltárásából származó nagyszámú középkori faragott kő elhelyezésére, Illés Sándor plébános áthozta a követ Monostorapátiba és ekkor hívta fel rá a figyelmemet.¹

A kőfaragvány egy vállkőfejezet egyik fele. Az eredeti kőfaragvány szélessége 37 cm, teljes hossza eredeti kb. 60 cm lehetett. A felső illesztési felületének egyik fele 21 cm-es szélességben, a rövidebb oldaltól 4 cm-re, néhány milliméterrel le van mélyítve és simábbra van faragva. Alján a kerek oszloptörzsre illeszkedő felületének átmérője 32 cm, ami egy nagyjából 30 cm átmérőjű oszlopot feltételez. A 17 cm

magas faragvány felső peremét egy 3,5-4 cm vastag fejlemez alkotja, ami alatt a párna formájú tagozatot palmetták díszítik. A két hosszoldalon eredetileg két-két palmetta helyezkedett el, amelyek húsos, hengeres szárai függőlegesen indulnak, majd egymást keresztezve vízszintes irányba hajlanak meg. A szárat keskeny gyűrű zárja le, amiből hosszú, keskeny, kilencágú palmetták hajlanak ki. A pálmaleveleket két V alakú horony között kialakított erőteljes középér tagolja. A kő rövidebb oldalát két pár összefonódó palmetta díszíti. Az egymásba fűzött, U alakú, hengeres palmetta-szárok mind-

¹ A kő előkerülésére vonatkozó információkat Illés Sándor plébánosnak köszönöm.

A monostorapáti vállkőfejezet

A monostorapáti vállkőfejezet rövidebb oldala

A monostorapáti vállkőfejezet digitális felmérése

A monostorapáti vállkőfejezet digitális modellje

A monostorapáti vállkőfejezet rekonstrukciója

A monostorapáti vállkőfejezet építészeti összefüggésének hipotetikus rekonstrukciója

két végét gyűrű zárja le, és ebből nőnek ki az ötlevelű palmetták. Ezek alsó levélpárjai lefelé, a középsők felfelé kunkorodnak. A levelek felületét az oldalsó palmettalevelekéhez hasonlóan megjelenített középér tagolja.

A kő alsó, kerek illesztési felületébe, közep-tájon egy 9,5 cm-es átmérőjű, 8 cm mély, kerek mélyedést faragtak, aminek a pereme símára kopott. Szintén erőteljes kopás figyelhető meg a vállkő aljának alsó vízszintes és a vízszinteshez közel álló felületein, míg a függőlegesbe átforduló felületeken ilyen kopásnak nincs nyoma. Ezek a kopások utólagos felhasználásból származhatnak, ugyanis a vállkőfejezet alsó felülete a kő eredeti térbeli helyzetében nem kophatott volna így meg. Valószínű, hogy a vállkőfejezetet – miután eredeti funkciója megszűnt – megfordítva a földre helyezték és talán egy rúd talpaként használhatták fel, majd a rudat ki-be mozgatva, közben pedig kőre sokszor rátaposva idézték elő a kopásnyomokat.

A faragvány kőanyaga olyan forrásvízi kemény mészkő, amely a magyarországi 11. századi kőfaragványok általánosan használt alapanyaga. A párna alakú vállkőforma legközelebbi analógiája a szekszárdi Szent Megváltó apátságából származó palmettás szalagfonatos

vállkő,² az azonban – a monostorapát vállkőfejezettel ellentétben – egy oszlopfő négyzetes fejlemézőre illeszkedett. A monostorapátihoz szerkezeti szempontból hasonló vállkőfejezetet a tihanyi³ és a kaposszentjakabi⁴ bencés apátságok illetve a titeli prépostság⁵ templomaiból ismerünk, bár ezek formája eltérő. Még a tihanyi áll legközelebb a monostorapátihoz: ez is kerek oszloptörzsre koronázott, de ennek két oldalsó sík és két előrenyúló domború oldallapját keretelés határolja el egymástól. A szintén kerek oszloptörzsre illeszkedő titeli két oldallapja ugyancsak sík felület. Homorú felületű, figurális dísszel ellátott, kinyúló oldalait feltehetően egykor voluta zárhatta le. A kaposszentjakabiak is volutás formájúak de nyolcszögű pillérek fejezeteiként szolgáltak. A magyarországi emlékeknél közelebb áll a monostorapáti vállkőfeje-

2 Török 1970; Tóth 1980; Buzás 2010, 554-603. 567. 47–51. képek

3 Tóth– Palágyi 1976, Kat. 36. (Tóth Sándor közlése)

4 Nagy Emese: Vállkőfejezet. In: Pannonia Regia 1994, 72. Kat.: I-11.

5 Tóth 1995

A szekszárdi vállkő

Vállkőfejezet az isztambuli régészeti Múzeumból

Vállkőfejezet a tihanyi apátságból

Vállkőfejezet a kaposszentjakabi apátságból

Vállkövek a visegrádi monostorból

zethez az Isztambuli Régészeti Múzeum egyik vállkőfejezete.⁶

A monostorapáti vállkőfejezet díszítése több rokon vonást mutat a 11. század második felének magyarországi köemlékeivel. Az egymásba fonódó vastag hengeres palmettaszárak igen jellemzőek a visegrádi Szent András monostor

vállkövein, ám ott a palmetták megformálása gyökeresen eltérő: kizárólag félpalmetták jelennek meg a faragványokon, és leveleiket jobbra tagolatlan sík, felületek alkotják, a szárat pedig nem egyszerű, hanem dupla vagy hármas tagolású gyűrűk zárják le.⁷ Visegrádról a monostorapátiakhoz hasonló középeres levelekből álló palmetták részleteit a plébániatemplom sokkal

⁶ Buchwald 1964, 162., 60. kép. E vállkőfejezet 11. századi keltezésére mutat, hogy díszítésének igen közeli párdarabjai a velencei San Marco 1063 után megkezdett épületéből ismertek.

⁷ Tóth Sándor: Vállkő és Vállkő töredék félpalmettés dísszel Visegrádról. In: Pannonia Regia 1994, 72–74. Kat.: I-12.

Fejlemez löredékei és rekonstrukciója a visegrádi ispáni vár melletti plébániatemplomból

Oszlopfő a szekszárdi apátságból

törédékesebb anyagából ismerünk a karzatoszlopok vállköveiről. A monostorapáti vállköfejezet rövidebb oldalának palmettáihoz legközelebb a szekszárdi vállkö egyik rövidebb oldalát borító szalagfonatban megjelenő ötlevelű palmetták állnak. Ezek is hengeres szárról indulnak, bár itt a szárat lezáró gyűrű jóval szélesebb, tölcseres formájú, de a palmetták leveleinek középeres tagolása megegyezik a monostorapátiakkal. Lényegében ezekkel megegyező palmetták díszítik a szekszárdi apátság egyik fejezettörédékét is. Ezeknek az ötlevelű palmettáknak a távolabbi rokonai jelen vannak a tihanyi vállköfejezeten, a feldebrői bencés apátság egy vállkötörédéken,⁸ a veszprémi székesegyház,⁹ a pilisi bencés apátság¹⁰ párkányelemein továbbá a mogyoródi bencés apátságból vagy a váci székesegyházból származó szödi párkányon¹¹ is, de ezeken az emlékeken a palmatták részleteinek kialakítása a monostorapátitól eltérő: például az alsó lehajló levelek igen jellemző széles, domború középere Monostorapátiban és Szekszárdon ismeretlen és a palmetták bordázott szára is teljesen más formát képvisel. A palmattatípus egy másik, sokkal elnagyoltabban faragott változata számos törédéken fennmaradt a dómbói apátság kőanyagában, vállköveken, fejezeteken és párkányelemeken egyaránt,¹² valamint ismert egy pilaszerfejezetről a titeli prépostsági templomból.¹³

A motívum görög eredetű, a magyar emlékekkel rokon példája ismerhető fel a Delphoi melletti Hoisos Lucas monostor gyűjteményének egyik márvány-poárkányán.

A szekszárdi Szent Megváltó monostort I. Béla (1060-1063) király alapította 1061-ben. Az innen előkerült oszlopfők és vállkö nem a templom fő építészeti szerkezeteihez, hanem az

8 Tóth Sándor: A 11. századi magyarországi kőornamentika időrendjéhez. In: *Pannonia Regia* 1994, 54–62. 57. I-6. kép.

9 Tóth Sándor: Tagozattörédékek palmettás dísszel. In: *Pannonia Regia* 1994, 63–64. Kat.: I-1.

10 Tóth Sándor: Tagozattörédékek palmettás dísszel. In: *Pannonia Regia* 1994, 65–66. Kat.: I-2.

11 Tóth 2010, 112–113. Kat. 2(a-b).

12 Nagy 1987, 43–48, 55, 57, 61/c, 62, 72–77, 81, 82, 89/b, 93/b, 99–100.

13 Tóth 2010, 20. 33. kép.

Párkánytöredék a pilisi monostorból

Párkánytöredék a veszprémi székesegyházból

Párkány a Hosios Lucas monostor monostor gyűjteményéből

1063-ban ide eltemetett alapító király sírjához kapcsolódó szentélyrekesztőhöz tartozhattak, így készítésükre már minden bizonnyal 1063 után kerülhetett sor, akár I. Béla fiának I. Gézának az uralkodása idején, 1074–1077 között.¹⁴ A visegrádi Szent András monostor I. András király (1046-1060) építette, közelebről nem ismert időpontban,¹⁵ de nem zárható ki, hogy ennek építése is átnyúlt I. András fiának Salamon királynak az uralkodására (1063-1074). A monostorapáti faragvánnyal kapcsolatba hozható vállkövek itt a mellékhajók feletti empóriumok nyílásait tartó kis, nyolcszögű pilléreket koronázhatták. A többi, a monostorapáti kőhöz lazábban kapcsolódó faragvány is mind a 11. század második felében készülhetett. A tihanyi apátságot I. András alapította 1055-ben és ezt követően épült fel a templom.¹⁶ A tihanyi építkezések szoros összefüggésben álltak a veszprémi

székesegyháznak – Szent István nagyobbik legendája szerint – Gizella királyné által megkezdett építkezésével.¹⁷ A pilisi bencés monostor és a visegrádi plébániatemplom kőfaragványai a visegrádi Szent András monostoréhoz kapcsolódnak, így ezek építése is I. András és Salamon király korára keltezhetőek.¹⁸ A feldebrői apátság említett vállköve a visegrádi plébániatemplom és a pilisi apátság vállköveivel mutat közeli rokonságot, így annak készítése is ugyanerre a korra tehető, az apátság alapítója feltehetően Béla herceg lehetett, aki talán bátyjával, I. Andrással közösen alapíthatta a monostort még az 1050-es években.¹⁹ A kaposszentjakabi monostor templomát 1061-1067 között építtette fel

14 Buzás 2010, 554-603.

15 Buzás – Eszes 2007

16 Hervay 2001, 520-522.

17 Tóth Sándor: A 11. századi magyarországi kőornamentika időrendjéhez. In: Pannonia Regia 1994, 54-62. 56.

18 Tóth Sándor: A 11. századi magyarországi kőornamentika időrendjéhez. In: Pannonia Regia 1994, 54-62. 56.

19 Buzás 2010, 559-567.

Titelhez kapcsolódó stílusa alapján a 11. század utolsó negyedéből származhatnak.

A fenti párhuzamok alapján a monostorapáti vállkőfejezet az 11. század második felére, de ezen belül is leginkább az 1060-1070-es évekre keltezhető.

A monostorapáti vállkőfejezetet funkciójára is a fenti analógiák világítanak rá: az említett 11. századi vállkövek és vállkőfejezetek mind igényes kialakítású templomok belső dekorációjához tartoztak: a visegrádiak és a kaposszentjakabiak²³ emeleti karzatoszlopokhoz, a szekszárdi a templom szentélyrekesztőjéhez. Az összes ilyen típusú tagozattal rendelkező magyarországi emlék székesegyház vagy bencés apátság, illetve ispáni magánkegyúri egyház volt. Minden bizonnyal hozzájuk hasonló egyházi intézményt kell keresnünk a monostorapáti kő származási helyeként is.

A kőfaragvány lelőhelye, a monostorapáti plébániatemplom, amelyet egy korábbi sövényfalu imaház helyén, 1759–1762 között Bíró Márton veszprémi püspök építtetett.²⁴ A faragvány feltehetően ekkor került törötten a föld alá, ám rajta megfigyelhető kopásnyomok alapján korábban már jó ideig valamilyen másodlagos helyzetben használták. Erre a másodlagos felhasználásra leginkább a barokk templom helyén álló fatemplomban kerülhetett sor. Ide valamilyen környékbeli romos épületből hozhatták át a követ. Két olyan kora-Árpád-kori lelőhely található Monostorapáti körzetében amely elvileg számításba jöhet a kőfaragvány származási helyeként: ezek a kő lelőhelyétől keletre, kb. 1700 m-re található almádi bencés apátság romjai, illetve a lelőhelytől ugyanilyen távolságra nyugatra lévő Péterhegyen álló templom maradványai. Ez utóbbi azonban egy kisméretű falusi templom, ahol nem számolhatunk olyan típusú építészeti szerkezettel, amelyhez ez a vállkőfejezet tartozhatott, így leginkább az almádi monostor területén érdemes keresnünk a kőfaragvány eredeti származási helyét. Erre esetleg számításba vehető az a kisméretű, kb. 10 x 5 m-es alapterületű, kelet-nyugati tájolású rom, amely az apátsági templomtól északra, mintegy 90 m-re helyezkedik el. A még feltá-

ratlan épületből a felszínen csak kőomladék és egy habarcsos kőfal kis részlete látható, de az omladékban számos forrásvízi mészkő töredék fedezhető fel, ami eltér a falmaradványt és az omladék nagy részét alkotó, és a hely természetes kőzetét is képező bazalttól, igazolva azt, hogy ebben az épületben feltehetően faragott kőként alkalmazták azt a kőanyagot is, amiből a 11. századi monostorapáti vállkőfejezet is készült. A közeli 12. századi apátsági templom és a mellett álló román kori kápolnák falai szürke és vörös vulkáni tufából faragott kváderekből, tagozatai pedig durvamészkőből és feltehetően római romokból ideszállított fehérmárványból készültek.

Az almádi bencés monostort a Zsigmond király 1420. évi átiratában fennmaradt alapítólevele szerint²⁵ 1117-ben Atyusz kezdte építeni elhunyt atyjának, Bándnak az akarata szerint, és 1121-ben szentelték fel. Ezek szerint a monostor nagyjából fél évszázaddal később épült fel, azután, hogy a Monostorapátiban talált követ kifaragták. Am Almád birtok már létezett a monostor alapítása előtt is, ugyanis ennek tartozékaiból Atyusz már javakat juttatott a monostor számára: földeket, szolgákat és szabadosokat, köztük két család harangozót is. Almád egyúttal a birtokos család rezidenciája is lehetett, ahol már a monostor megalapítása előtt számolhatunk valamilyen magánkegyúri egyházzal.²⁶ Almád bizonyosan fontos birtokközpontja volt a családnak, hiszen a monostor alapítóinak egyik leszármazottak, III. Bándot 1274-ben egy oklevél „*de genere Almad*”-nak nevezi, illetve a 13. század végéig a nemzetség tagjait Almádiaknak mondják.²⁷

A monostort alapító Atyusról és testvéréről Miskáról éppúgy nem tudjuk, hogy betöltött-e ispáni tisztelet, mint ahogy atyjukról Bándról és Miska utódairól az 1164-ben végrendelező Istvánról és II. Atyusról, avagy az ő fiáról, a

25 Hangodi 2014, 205–209.

26 Ezzel a feltételezett korai egyházzal nem okvetlenül függ össze az 1333-as pápai tizedjegyzékben említett Almád falu temploma (Hangodi 2014, 62.) ugyanis a késő-középkori Almád falu – amelyet 1477-ben oppidumként említenek (Csánki 1897, 18.) – korántsem biztos, hogy közvetlenül a monostor mellett terült el, lehetséges, hogy a Péter-hegyen lévő templomos hellyel azonosítható.

27 Holub 1937, 64.

23 Buzás 2018

24 Koppány 1993, 146.

III. Béla korában élt Nagy Atyusról sem. A család csak Nagy Atyusz fiával, IV. Atyusszal tűnik fel a bárók között, aki a 13. század első harmadában számos megyésispánságot és báni méltóságot is viselt.²⁸ Az 1121-es almádi alapítólevélből kitűnő hatalmas családi birtokállomány azonban már a 12. század elején is egy kiemelkedő vagyonnal rendelkező főúri családra vallanak, amelynek fejei alighanem az ispáni réteg tagja voltak.

A Monostorapáti kőfaragványt tehát feltehetően az 1060-70-es években, minden bizonnyal az 1117 körül elhunyt Bánd egyik elődje faraghatta saját almádi magánegyháza számára.

Irodalomjegyzék

- Buchwald 1964 Hans Buchwald: The carved stone ornament of the Middle Ages in San Marco, Venice. *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft* XIII. (1964)
- Buzás 2010 Buzás Gergely: A szekszárdi apátság temploma a középkorban. in: *Építészet a középkori Dél-Magyarországon*. Szerk.: Kollár Tibor. Budapest 2010. 554-603.
- Buzás – Eszes 2007 Buzás Gergely – Eszes Bernadett: XI. századi görög monostor Visegrádon, Középkori egyházi építészet Erdélyben (*Arhitectura religioasă medievală din Transilvania*) IV. szerk.: Szócs Péter Levente – Adrian Andrei Rusu, Satu Mare, 2007. 49-93.
- Buzás 2018 Buzás Gergely: Atha comes kaposszentjakabi temploma. *Archaeologia - Altum Castrum Online* 2018. <https://archeologia.hu/content/archeologia/516/buzas-kaposszentjakab.pdf>
- Csánki 1897 Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyiaiak korában III. Budapest, 1897.
- Győrffy 1987 Győrffy György: Az Árpád-kori Magyarország Történelmi földrajza I. Budapest, 1987.
- Hangodi 2014 Hangodi László: Az almádi monostor. Tapolca, 2014.
- Hervay 2001 Hervay Ferenc O.Cist.: A bencések és apátságai története a középkori Magyarországon. *Történelmi katalógus*. In: *Paradisum Plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*. Szerk.: Takács Imre. Pannonhalma, 2001. 461–566.
- Holub 1937 Holub József: Az Atyusz nemzetség. *Turul* 1937. 3/4. 57–67.
- Koppány 1993 Koppány Tibor: A Balaton környékének műemlékei. Budapest, 1993.
- Kumorovitz 1964 Kumorovitz L. Bernáth: A zselincszentjakabi alapítólevél 1061-ből. *Tanulmányok Budapest Múltjából* XVI. Budapest, 1964. 43-83.
- Nagy 1987 Nagy Sándor: Dombó. Középkori monostor és erőd. Újvidék, 1987.
- Pannonia Regia 1994 Pannonia Regia, Művészet a Dunántúlon 1000–1541. Kiállítási katalógus. szerk.: Mikó Árpád - Takács Imre, Budapest, 1994.
- Tóth – Palágyi 1976 Tóth Sándor – Palágyi Syilvia: A római és középkori kőtár katalógusa. Tihanyi Múzeum. Veszprém, 1976.
- Tóth 1980 Tóth Melinda: Szekszárdi fejezetek. *Építés-Építészettudomány* 12. (1980) 425–437.
- Tóth 1995 Tóth Sándor: volt egyszer egy titeli vállalkó. *Ars Hungarica* 23/2. (1995) 227–232.
- Tóth 2010 Tóth Sándor: Román kori kőfaragványok a Magyar Nemzeti Galéria Régi Magyar Gyűjteményében. Budapest, 2010.
- Török 1970 Török László: XI. századi palmettás faragványaink és a szekszárdi vállalkó. *A Szekszárdi Balogh Ádám Múzeum Évkönyve*, I. (1970) 96–154.

28 Holub 1937, 57–59.